

לא רק משחק ילדים

עדי נמיההכהן, האוניברסיטה העברית בירושלים

טלי מרים ברנר, על פי דרכם: ילדים וילדות באשכנז. מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשע"ח. 322 עמ'.

מדף הספרים העוסק בחקר הילדים והילדות הולך ומתרחב מזה כחמישה עשורים. נהוג לזהות את ראשית חקר הילדות עם מחקרו של פיליפס אריאס אשר טען כי מקורו של המושג 'תקופת הילדות' המוכר לנו כיום הוא מתקופה מאוחרת יחסית - בעת החדשה המוקדמת באירופה - ובתקופות קדומות יותר, מרגע שילד עבר את תקופת הינקות התייחסו אליו כאל מבוגר קטן.¹ מאז סער הדיון בתפיסת הילדות לאורך ההיסטוריה, וענף מחקרי זה התפתח לתחומי עניין רבים ומגוונים כגון מקומם של הילדים במשפחה הגרעינית, במוסדות, בטקסים, בחיי היומיום, בתרבות ובתפיסתם העצמית. בהקשר היהודי ראוי לציין את המחקרים של אלישבע באומגרטרן על תקופת הינקות, של שמחה גולדין על תקופת הילדות ושל ישראל (איבן) מרקוס על טקס הכניסה לתלמוד התורה.² ספרה של טלי ברנר מבקש לענות על החסר בחקר הילדות באשכנז בעת החדשה המוקדמת באמצעות הצגת תמונה רחבה של חיי היומיום של ילדים וילדות יהודים: חייהם בבית ומחוצה לו, בלימודים ובעבודה; כחלק מחיי הקהילה; מערכות היחסים

---

* כתיבת ביקורת ספר זו נתמכה במימון של המועצה האירופית למחקר (European Research Council) כחלק מתוכנית המסגרת האירופית למחקר וחדשנות Horizon 2020 (הסכם מענק מחקר מספר 681507 grant).

1 שחר בספרה 'ילדות בימי הביניים' הפריכה כמה מן הטענות המרכזיות של אריאס. ראו: שולמית שחר, 'ילדות בימי הביניים, תל אביב תש"ן.

2 אלישבע באומגרטרן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים, תשס"ה; שמחה גולדין, "פן יבואו הערלים הללו ויתפשו חיים ויהיו מקויימים בתענועם": ילדים יהודים ומסיונריוציה נוצרית, ארוס אירוסין ואיסורים: מיניות ומשפחה בהיסטוריה, בעריכת ישראל ברטל וישעיהו גפני. ירושלים תשנ"ח, עמ' 97-118. גולדין, ילדים יהודים; מרקוס איבן (ישראל), טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים, תרגמה טל אילן, ירושלים תשנ"ח.

שלהם עם מבוגרים ובתוך קבוצת הילדים; וההבדלים בין בנים ובנות, עשירים ועניים ויתומים ושאינם יתומים. לפי גישתה המחקרית ילדים, כמו נשים, צריכים להיות חלק בלתי נפרד מהשיח על תולדות היהודים, ו'היסטוריונים רבים טרם הכירו בחשיבות שבהכללת הילדים בתמונת המצב ההיסטורית וטרם עמדו על תרומתה הייחודית של הסתכלות מסוג זה להיסטוריה של היהודים' (עמ' 17). מאפיין חשוב ומרכזי של הספר הוא ראיית הילדים כגורם פעיל וכסוכני תרבות, וההכרה כי הם אינם צופים פסיביים או מופעלים על ידי כוחות שונים אלא חלק ממערך הכוחות. הניתוח נעשה מתוך ניסיון להבין את החוויה הילדית. כלומר, כיצד הילדים הבינו את הטקסים, הסמלים, המנהגים, ובאופן כללי את החיים סביבם.

קריאתה של ברנר במקורות היא מעניינת, מחדשת ומתאפיינת בחשיבה על הילדים שבהם עוסק הטקסט ולא על הזווית הפורמלית, הקהילתית, הדתית או המוסרית האופיינית בדרך כלל למקורות אשר תכליתה העיקרית הייתה לחנך ולהשליט סדר בחיי הציבור. כמו כן המחקר מזווית הראייה של ההיסטוריה של הילדות מאיר באור חדש שאלות שנידונו רבות במחקר, למשל מקומו של בית הכנסת בחיי הציבור, וכן נושאים שלא נידונו דיים - למשל חגיגות קהילתיות-דתיות.

בקביעת גבולות הזמן של המחקר ברנר מאמצת את תפיסת התיקוף החדשה הרואה בעת החדשה המוקדמת תקופה מובחנת. בהתאם לשיטה זו המקורות בספר הם מראשית המאה השש עשרה ועד שלהי המאה השמונה עשרה (עמ' 20). היא בוחנת כיצד עוצבה חווית הילדות במהלך התקופה בעקבות השינויים שהתרחשו בחברה הסובבת, ובראשם הרפורמציה הפרוטסטנטית והמצאת הדפוס, וכן לאור תופעות ייחודיות לחברה היהודית שבהן עסק דיוויד רודרמן.³ כל אלה אליבא דברנר השפיעו באופן ניכר על תפיסת הילדות ועל חייהם של ילדים יהודים: הגירה וניידות חברתית, השינויים במבנה הקהילות והקמת מוסדות לחינוך ולעזרה הדדית. המצאת הדפוס השפיעה כידוע על אירופה כולה, והובילה לשפע וזמינות של מקורות ידע. בפן היהודי היא הביאה לפריחה של הספרות בידיש, של ספרות המוסר העממית ושל הספרות הדידקטית, וכך אפשרה לילדים לרכוש ידע ללא מתווך (עמ' 22).

בהקשר המרחבי ברנר נוקטת בגישה המרחיבה את המונח 'אשכנז' ממרחב גיאוגרפי

David B. Ruderman, 'Jewish Cultural History in Early Modern Europe: An Agenda for 3
Future Study', *Rethinking European Jewish History*, Jeremy Cohen and Moshe Rosman
(eds.), Oxford 2009. pp. 95-111.

למרחב תרבותי שאינו מבוסס על גבולות גיאוגרפיים נוקשים, ובכך היא מאמצת את גישתם של ג'וזף דייזיס, יעקב כץ ומשה רוסמן.⁴ הלכה למעשה המרחב הגיאוגרפי שבו הספר דן משתרע מהולנד שבמערב היבשת האירופית ועד לפולין ורוסיה שבמזרח. הכלל שנקטה בבחירת המקורות למחקרה הוא על דרך השלילה, כלומר כל עוד לא ניתן לייחס את המקור למסורת יהודית אחרת - למשל ספרדית או איטלקית - אזי הוא בבחינת מקור 'אשכנזי'. לטענתה ההצדקה לגישה מרחבית זו מתחזקת על אף תא השטח הגיאוגרפי הרחב, הן לאור הדמיון בדיונים על מקומם של ילדים בבית הכנסת ובתיאורי הטקסים, והן לאור הדמיון הדמוגרפי והכלכלי של רבות מן הקהילות היהודיות: עירוניות, גדולות ומבוססות. גישתה המרחיבה של ברנר אכן משקפת את ההכרה בייחודיותה של תקופת הילדות בקהילות היהודיות האשכנזיות, אף שלעיתים נדמה כי ייתכן שהדיון מלמד על קהילה מסוימת (למשל חוסי שוליינות [העסקת שוליות] בקרקוב, עמ' 106-111), ואיננו בהכרח מעיד על הכלל.

ברנר מתבססת על מגוון רחב של מקורות המעשירים את תמונת עולמם של מושאי מחקרה. בסיס המחקר מושתת על 'מקורות קלסיים' לחקר תולדות היהודים כגון תקנות הקהילות; פנקסי הקהילות; ספרות ההלכה, השו"ת והמנהג; ספרי מוסר והדרכה - בעיקר ספרות מוסר עממית ביידיש. נוסף על אלה היא משתמשת במקורות שכיחים פחות בתחום המחקר, למשל הספרות ההבראיסטית - חיבורים של לא־יהודים על מנהגי היהודים; אירורים מכתבי היד ומן הדפוסים שבהם מופיעים ילדות וילדים וכתבים אישיים ('אגו-דוקומנטים') כדוגמת אוטוביוגרפיות, יומנים וספרי זיכרונות.

מבחינה מתודולוגית ברנר מבקשת לשלב בין הזווית המגדרית, חקר המרחב והמחקר האנתרופולוגי בתחום הטקסים. הקטגוריה המגדרית והעמידה על ההבדלים בין בנים לבנות נוכחות בכל פרקי הספר. ברנר מציגה את אורח חייהן של הילדות השונה מחיי הילדים ומצליחה ללמד על האופן שבו נוצרו ועוצבו קטגוריות מגדריות כבר בגיל הילדות. הספר מלמד על יחסי הכוחות המגדריים בחברה היהודית ודרכי הבנייתם, ובכך יש תרומה של ממש לחקר ההיסטוריה היהודית וההיסטוריה המגדרית, ולחקר

---

4 Moshe Rosman, 'Jewish History across Borders', *Rethinking European Jewish History*, Jeremy Cohen and Moshe Rosman (eds.), Oxford 2009. pp. 23-26; Joseph M. Davis, 'The Reception of the "Shulhan 'Arukh" and the Formation of Ashkenazic Jewish Identity,' *AJS Review* 26 (2002), pp. 251-276; במוצאי ימי הביניים. ירושלים תשי"ח.

הילדות בכללותה. כלי נוסף שבו משתמשת החוקרת הוא השוואה עם הסביבה הנוצרית והעמדת הילדות היהודית בהקשרה האירופי. בשל המרחב הגיאוגרפי הרחב שבו עוסק המחקר ההשוואה עם החברה הנוצרית היא מורכבת. המחברת עורכת השוואה זאת תוך דיון בספרות המחקר מן השנים האחרונות העוסקת בילדות באירופה וממוקדת במקרי בוחן, ובהתחשב בגיוון בעולם הנוצרי האירופי מבחינה פוליטית, כלכלית, דתית וחברתית. אף שהשוואה נראית לעיתים מאולצת, יש מקרים שבהם היא מקדמת את הבנת הייחודיות של התופעה היהודית אל מול הנוהג בחברה הנוצרית. דוגמה לכך ניתן לראות בבחינת הקמת בתי היתומים בחברה הנוצרית לעומת הופעתן של חברות 'מגדלי יתומים' בפירט ובאמסטרדם (עמ' 196-201).

פרקי הספר מאורגנים על פי המרחבים השונים שבהם שהו הילדים והילדות: הבית (פרקים א-ב), מקום הלימוד (פרק ג), המרחב הציבורי ומוסדות הקהילה (פרק ד), בית הכנסת (פרק ה) וחצר בית הכנסת והרחוב במהלך החגיגות הקהילתיות (פרק ו). בעבר החלוקה בין פרטי לציבורי והגדרת המרחב כסגור או כפתוח הייתה ככל הנראה גמישה יותר מאשר בימינו. אף על פי כן הבחירה בארגון הספר על פי מרחבים מסייעת בהבנת תפקידי המרחב בארגון חיי הקהילה ותורמת להבנת חקר הילדות כתחום הפורץ את גבולות המרחב הביתי ואת חיק המשפחה הגרעינית. צורת ארגון זו מסייעת לקוראות להבין כיצד נראו חיי היומיום של הילדים והילדות. ברנר ממחישה זאת היטב בפתחת הספר, שבה היא מתחקה באמצעות המקורות וספרות המחקר אחר סדר יומם של הילדים מן ההשכמה, דרך הרגלי הלבוש, שהייתם במסגרות החינוך ומשחקהם בשעות הפנאי, ועד לרדת החשכה וההכנות לשינה.

הפרק הראשון של הספר עוסק בילדים בחיק המשפחה הגרעינית ובמשפחה המורחבת. בפרק מתוארים תנאי המחיה בבית, המבנה הדמוגרפי של המשפחה היהודית ולאחר מכן נערכים שני דיונים מרכזיים: האחד עוסק בטיפול בילדים ומלמד על הבעת רגשות בכלל ורגשות החיבה בפרט שחשו הורים כלפי ילדיהם. בכך ברנר מאמצת את גישתן של שחר ובאומגרטן ומבקשת להציב מודל חלופי וכן התקופה למודל של אריאס - אך גם להכיר במקרים של התעללות, הזנחה, נטישה ואף רצח תינוקות וילדים. הדיון השני עוסק בממד המקודש של יחסי הורים וילדים תוך התרכזות במנהג ברכת הבנים בערב שבת. ברנר מציעה לראות במנהג זה יציקת משמעות רוחנית וסמלית למערכת היחסים בין ילדים להוריהם, באמצעי חוויית, חושי וחזרתי, מדי שבוע בערב שבת. בסוף הפרק מוצגות מערכות היחסים של הילדים עם קרובי משפחה אחרים, אחים, סבים ודודים

ואף הורים חורגים. לשיטת המחברת ייתכן כי המארג המשפחתי התומך סייע לילדים במקרה של מות הורה, ועל כן בחברה היהודית התפתחו בתי היתומים בתקופה מאוחרת ביחס לכלל האוכלוסייה האירופית.

הפרק השני מוקדש גם הוא למרחב הביתי כמרחב רב-תכליתי, ונידונים בו החינוך הביתי וההכשרה המקצועית. הפרק סוקר בהרחבה את החינוך הביתי. בגיל הרך החינוך לבנים ולבנות היה דומה. לאחר מכן הבנים למדו על פי רוב עם מלמד בבית או מחוצה לו, או במוסדות לימוד במימון קהילתי (הנידונים בפרק השלישי) והבנות התחנכו במסגרת ביתית באופן לא ממוסד, כתלות של היכולת הלמדנית והכלכלית של הוריהן. ברנר רואה בפעילות הדתית הביתית חלק מן החינוך הלא ממוסד. נוסף על המקורות הכתובים היא בוחנת איורים לכתבי יד ולספרים מודפסים ועומדת על חלקם של הילדים בפעילות הדתית הביתית ועל החלוקה המגדרית בה. לאחר מכן נידונה ההכשרה המקצועית של בנים ושל בנות, שנעשתה גם היא ככל הנראה במסגרת ביתית, בבית המשפחה או בבית זר. ברנר מסתמכת על מקבץ חוזים מקרקוב ומבקשת ללמוד ממנו על העיסוק בשוליינות, סידורי המגורים, יחסי העבודה, השכר ומסלולי ההכשרה המקצועית. לבסוף, הפרק עוסק גם בהעסקת ילדים ובעיקר ילדות בבתי זרים.

הפרק השלישי עוסק במוסדות החינוך ובראשם החדר. הפרק נפתח בתיאור טקס הכניסה לתלמוד התורה. התיאור מתבסס על שלושה מקורות. המקור הראשון מתוך ספר המוסר 'ברנט שפיגל',⁵ ובו מתואר כי בפעם הראשונה שהילד מתחיל ללמוד המלמד זורק עליו פירות מלמעלה, כך נדמה לילד שהפירות נזרקים מלמעלה והוא יתרגל להביט לשמיים ביראה ולעמיד לבוא יגדל ויתפלל על האוכל שיינתן לו; המקור השני, מתוך הספר 'קב הישר',⁶ מתאר טקס דומה לטקס האשכנזי מימי הביניים.⁷ בטקס האב מוליך את בנו לבית המלמד ומכסה את הילד בשעת ההליכה כדי שלא יראה שום דבר טמא. בבית המלמד הילד קורא אחרי המורה מלוח האל"ף-בי"ת את האותיות ולאחר מכך מוחזר הביתה, גם כן מכוסה עיניים. מצוין כי טוב שהאב והאם יצומו במהלך היום ולאחר מכן יערכו סעודה לעניים ויתנו צדקה. נוסף על המקורות הכתובים מביאה ברנר איור של לוח ללימוד האל"ף-בי"ת ובו בצד אחד מורה מצליף

---

5 משה ב"ר העניך, ברנט שפיגל, באסיליה שס"ב, קע"ח ע"א.

6 צבי הירש קוידנובר, קב הישר, וילנא תרפ"ז, פרק עב, קכד ע"א-ע"ב.

7 בטקס כאמור דן איבן מרקוס, וראו: מרקוס (לעיל, הערה 2).

בתלמיד ובצד השני מלאך שמפזר פירות על התלמידים הישובים סביב השולחן ולפני כל אחד מהם ספר. בניתוח הטקס ברנר בוחנת את השינויים שחלו בטקס מימי הביניים. מבין השינויים היא מתמקדת בזריקת הפירות על ידי המלמד המופיעה במקור הראשון ובאיור. זריקת הפירות מודגשת כמתנה משמיים שהוסיפה היבט פלאי לטקס, והפעילה את הילדים באופן פיזי ובהיבט היצירי של האכילה. ב'קב הישר' לעומת זאת לא מתוארת זריקת פירות כלל, ואף פעולת האכילה 'מופקעת' מן הילד עלי ידי הצום של הוריו והסעודה שערכו לעניים. אף שהניתוח של ברנר מעניין, תמוה בעיניי ניסיון האחדה של תיאורים מילוליים השונים כל כך האחד מהשני וכדאי היה להתייחס אל תיאורים אלה כשני דגמים נפרדים של הטקס (עמ' 120-121).

בהמשך הפרק מתוארים מוסדות הלימוד היהודיים, מקום הלימוד, תוכנית הלימודים והרכב התלמידים. כמו כן מובא דיון על לימוד בנות ממוסד ועל הנפקדים והנפקדות ממוסדות החינוך, מספר שעות הלימוד ומספר התלמידים לכל מלמד. בסיכום הפרק ברנר מעמתת את הממצאים ומסקנותיה עם התפיסות המקובלות והביקורתיות על 'החדר' - רובן תוצר של תנועת ההשכלה מן המאה התשע עשרה ואילך. יש לציין כי הפרק מלווה בנספח מצוין המביא את הנתונים שאספה ברנר מספרי ההלכה, ספרי הזיכרונות, הפנקסים ותקנות הקהילות.

הפרק הרביעי דן במוסדות הקהילה ובחברות שהוקמו בעת החדשה המוקדמת כדי לתת מענה לצרכי החינוך והבריאות של ילדים שמשפחתם לא הייתה יכולה לתמוך בהם. חלקו הראשון של הפרק דן בעמדות העקרוניות של הקהילות כלפי ילדים, ולאחר מכן נבחנים שלושה היבטים בחיי הקהילה המתמקדים בטיפול בילדים ובגבולות הסמכות שלה: ההשקעה בחינוך הילדים, ההתמודדות עם אלימות ופשיעת ילדים, והיחס ליתומים והניסיון לענות על צורכיהם. חלקו השני של הפרק עוסק בתפקידים שמילאו ילדים בקהילה - עוזר השמש ועוזר המלמד - ובמעורבותם של ילדים בפעילות הקהילתית, במוסדות ובחברות.

הפרק החמישי מציג את מקומם של הילדים בבית הכנסת. הוא פותח ביחס העקרוני לנוכחות פעוטות וילדים בבית הכנסת. ברנר מייחדת דיון בשאלת מקומן של הבנות במרחב הציבורי המקודש ובשאלה באיזה גיל החלו הילדים להשתתף ולהיות מעורבים בתפילה. לאחר מכן נסקרות הפעילויות לילדים בבית הכנסת. בין השאר נסקרים טקסי הינקות - קריאת השם והבאת הווימפל (חיתול בד מעוטר שנכרך סביב ספר התורה), השתתפות בקריאת המגילה בפורים, פתיחה וסגירה של ארון הקדוש, ושתיית יין

הקידוש בערב שבת. לטענת ברנר ילדים נטלו חלק בחיי בית הכנסת ובחיי הקהילה באמצעות תפקידים, טקסים וחפצים ייחודיים להם. אכילה ושתייה של ילדים בבית הכנסת הייתה נהוגה וחרגה מהנורמה המקובלת למבוגרים, והיא מעידה על יחס מיוחד לילדים ועל תפיסה ייחודית של תקופת הילדות. חלקו האחרון של הפרק מוקדש לדיון בקשר הייחודי שבין הילד לבין ספר התורה, שהתבטא במנהג לצרפם יחד כאיש אחד למניין ולעליית הילדים לתורה לאורך השנה ובייחוד בשמחת תורה ובטקס בר המצווה, המסמל את המעבר של הילד אל קבוצת הבוגרים.⁸ הדיון מאיר באור חדש לא רק את מקומו של בית הכנסת בחיי הילדים והילדות אלא גם את מקומו בחיי הקהילה והתאמתו (או אי התאמתו) לצרכי בנות ובני הקהילה בשלבי החיים השונים.

הפרק השישי והאחרון של הספר עוסק בטקסי חיים וחגיגות. בחלקו הראשון נידונים השתתפותם של ילדים וילדות בשלושה טקסים: אירועי שבוע הבן וברית המילה, טקס החולקרייש (מתן שם החול לבן או לבת) וטקס הנישואין. טקסי החיים, אף שהתמקדו בחייו של אדם אחד (או שניים במקרה של נישואין), היו טקסים מרכזיים עבור הקהילה והתרחשו במרחבים שונים - בבית הכנסת, בחצר ובבתים בהשתתפות הציבור. לטענת ברנר ההשתתפות של הילדים בטקסים והאופן שבו שותפו - למשל בקבלת מאכלים מתוקים - משקפת את ההכרה בתקופת הילדות ובמקומם של הילדים בחברה, בעיקר כמשמרי זיכרון קהילתי.

חלקו השני של הפרק מוקדש לחגיגות הקהילתיות. תחת כותרת זו ברנר כוללת את חג הפורים ואת רצף החגים הושענא רבה, שמיני עצרת ושמחת תורה, שנחגג במשך שלושה ימים. מושא החגיגות הללו היה החג, הזמן המקודש, והן נשאו אופי קהילתי יותר וקרנבלי, עניין שניתן לזהות גם במקום התרחשותן - חצר בית הכנסת - מרחב ציבורי אך לא מקודש. נוסף עליהן הפרק מציג בקצרה גם את חגי הילדים: ל"ג בעומר, ט"ו באב וט"ו בשבט, שבהם היו ימי חופש מהלימוד בחדר.

את הדיון בחגיגות שמחת תורה ברנר פותחת בהלכות חג הסוכות מספר 'מנהגי מהרי"ל'⁹ (עמ' 268). על אף יופיו של המקור והתיאור המפורט של מנהגי הילדים והנערים בשמחת תורה, קשה בעיניי השימוש במקור זה, כיוון שהוא נכתב סמוך

---

8 ברנר מעלה תהייה חשובה על הגדרתו של הטקס כטקס מעבר לאור חסרונם של היסודות הסמליים ושל השלב הלימנילי לעומת טקסי מעבר מקבילים בחברות ובדתות אחרות (ראו עמ' 243).

9 ספר מהרי"ל: מנהגים, מהדורת יעקב שפיצר, ירושלים תשס"ה, הלכות חג סוכות, סימן ח' עמ' שעו-שעז.

לשנת ר"ט (~1449) דהיינו לפני גבולות הזמן שהגדירה המחברת. השימוש בספר מהרי"ל לאורך הספר איננו עקבי, לעיתים הוא משמש כמקור השוואה למנהג ולמסורת האשכנזית בימי הביניים (עמ' 156, 193), ולעיתים כמקור מן העת החדשה המוקדמת (עמ' 215-216, 268-269). אף על פי כן הדיון בחגיגות הקהילתיות הוא חידוש - ודאי בניתוח חלקם של הילדים בחגיגה ובקהילה.

לסיכום, ייחודו של הספר הוא בתיאור חיי היומיום של הילדים והילדות היהודים המבוסס על מגוון רחב של מקורות. הספר מאפשר להתבונן על חיי היומיום של הילדים במרחב הציבורי והביתי מנקודת מבט ילדית ומתוך הנחה שילדים היו ילדים - ואף שלמדו, עסקו במלאכה והיו מעורבים בחיי הקהילה בה בעת הם גם השתוללו ורצו לאכול פירות ממותקים. כתיבתה של ברנר קולחת, ברורה והיא מסיקה מסקנות מרתקות על אודות חייהם של הילדות והילדים ועל תפיסת הילדות בקרב היהודים בפרט ובחברה האירופית בכלל בעת החדשה המוקדמת. בכך הספר תורם תרומה חשובה לחקר הילדות ולחקר ההיסטוריה של עם ישראל.